

Wyniki badań Archeologicznego Zdjęcia Polski na obszarze parafii Czemierniki

Początki miejscowości Czemierniki wiążą się z najwcześniejszą wzmianką o istniejącej tu parafii z roku 1325. By jednak mogła powstać na tym obszarze parafia, musiał być to obszar stosunkowo gęsto zaludniony od wielu lat. O tym, jak daleko w przeszłość sięgać może osadnictwo, dają odpowiedź prowadzone w okolicach Czemiernik badania archeologiczne.

W trakcie badań Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP), prowadzonych na obszarze zajmowanym dawniej przez parafię Czemierniki, odkryto 79 stanowisk archeologicznych, określanych jako średniowieczne¹.

Na badanym obszarze przeważają stanowiska z okresu wczesnego średniowiecza. Mało jest stanowisk z okresu późnego średniowiecza. Wynika to z tego faktu, że wsie z okresu późnego średniowiecza objęte są najczęściej zabudową wsi współczesnych. Taka sytuacja utrudnia przeprowadzenie badań powierzchniowych i zebranie materiałów z okresu późnego średniowiecza. Przy opracowaniu danych odnoszących się do stanowisk przyjąłem oznaczenia nadane przez prowadzących badania. Dotyczy to funkcji punktów osadniczych, opartych na liczbie znalezionych fragmentów ceramiki oraz datowania. Jedynie przy sporządzaniu wykresów numer 2 i 3 połączyłem w jedną kategorię stanowisk te stanowiska, których funkcję określono jako ślady osadnictwa i osady niepewne. Wynika to z faktu, iż często ilość fragmentów ceramiki, służących do wydzielenia tych kategorii, nie różniła się, bądź była bardzo

¹ W pracy posłużono się dokumentacją AZP z Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie i jego Delegatury w Białej Podlaskiej.

niewielka. Zatem obraz, jaki mógłby powstać na podstawie takich danych, byłby nieprawdziwy, sztuczny, zwłaszcza, że nie do końca jasne są kryteria stosowanego podziału.

Przy określaniu rodzaju gleb, na których znajdują się stanowiska, posłużyłem się mapą glebową dawnych województw białkopodlaskiego i lubelskiego.

Przeważająca część stanowisk pochodzi z wczesnego średniowiecza. Za takie przyjąłem wszystkie jednoznacznie opisane jako „wczesne średniowiecze” oraz nie młodsze niż datowane na XIII w.

Wykres nr 1. Datowanie poszczególnych stanowisk archeologicznych z badań AZP.

Nr stan.	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
2									
3									
4									
5									
6									
7									
8									
9									
10									
11									
14									
24									
25									
26									
27									
28									
29									
31									
34									
35									
36									
37									
38									
40									
44									
47									
52									
53									
54									
56									
61									

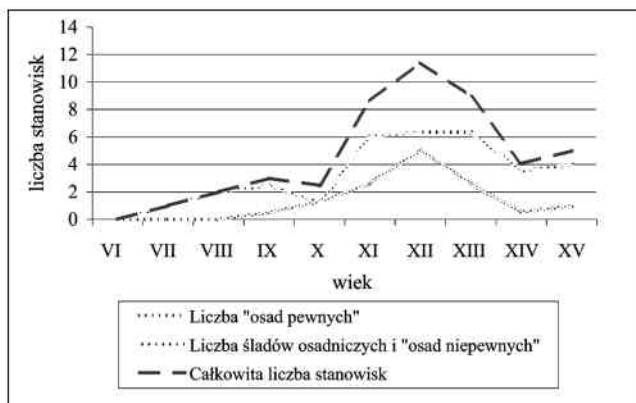
62									
64									
67									
69									
74									

Odkryto 70 stanowisk datowanych na wczesne średniowiecze, co stanowi około 89 procent ogólnej liczby stanowisk. Z późnego średniowiecza pochodzi 16 stanowisk – około 20%. 7 stanowisk jest datowanych zarówno na wczesne jak i późne średniowiecze. Duża część stanowisk (36) jest datowana nieco dokładniej. Rozpiętość chronologiczną stanowisk przedstawia wykres nr 1. Najwięcej stanowisk pochodzi z XI-XIII w. Na trzech znaleziono materiały z VII w., a na pięciu z VIII w. Najmłodsze zabytki, pochodzące z XV w., odkryto na czterech stanowiskach.

Datowanie to stanowi podstawę próby uchwycenia dynamiki rozwoju osadnictwa na terenie parafii Czemierniki. Wykres nr 2 przedstawia dynamikę wzrostu ogólnej liczby stanowisk na tym terenie, a także w ujęciu szczególnym dynamikę wzrostu śladów osadnictwa oraz osad pewnych.

Od VII do IX w. można zaobserwować powolny wzrost liczby stanowisk archeologicznych. Już w VIII w. pojawiły się na tym terenie pierwsze osady, najprawdopodobniej związane z ludnością słowiańską. W wieku X można zobaczyć gwałtowny wzrost liczby stanowisk archeologicznych, którego spadek zaczyna się w wieku XIII, by w wieku XIV osiągnąć minimalną liczbę stanowisk. Przeczy to podglądom historyków o słabym zasiedleniu tych terenów przed wiekiem XIV, które miało być wynikiem ciągłych najazdów na tereny pograniczne.

Wykres nr 2. Dynamika rozwoju osadnictwa na terenie parafii Czemierniki.

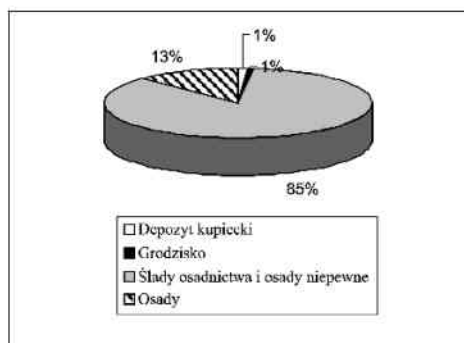

Na przeważającej liczbie stanowisk odkryto ceramikę. Jedyne stanowisko, gdzie jej brak, to stanowisko nr 2 w Belczącu, na którym natrafiono na depozyt ku-

piecki. Stanowisko nr 5 (Belcząc) dostarczyło znaleziska przecinaką żelaznego datowanego razem z ceramiką na XI-XIII w. Na stanowisku nr 6 (Belcząc) znaleziono fragment kafła z XV w. Fragmenty polepy znaleziono na stanowisku nr 11 w Branicy Suchowolskiej i nr 34 w Niewęgłoszu. Ciekawym stanowiskiem archeologicznym jest grodzisko w Niewęgłoszu, datowane na podstawie znalezionej ceramiki na X-XII w. (oznaczone numerem 37).

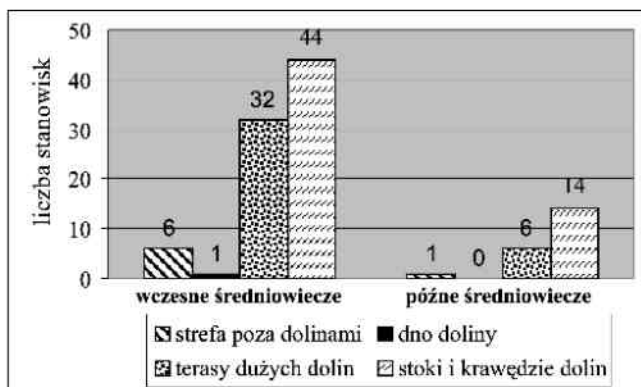
Funkcja punktów osadniczych przedstawia się następująco: 85% stanowisk sklasyfikowano jako ślady osadnictwa i osady niepewne. Stanowiska określone jako osady pewne stanowiły niewiele bo tylko 13%, 1% stanowisk przypada na depozyt kupiecki. Występujące na tym obszarze grodzisko w Niewęgłoszu również stanowi 1 procent liczby stanowisk (zob. wykres nr 3).

Wykres nr 3. Funkcja punktów osadniczych.

Dysproporcja, jaka występuje pomiędzy liczbą stanowisk wczesnośredniowiecznych i stanowisk późnośredniowiecznych, utrudnia porównanie zmian związanych z preferencjami w doborze terenów pod osadnictwo w okresie średniowiecza. Daje się jednak zauważyć, iż najchętniej w obu okresach wybierano stoki i krawędzie dolin. Z okresu późnego średniowiecza nie pochodzi żadne stanowisko położone w dnie doliny, spada również procentowy udział wykorzystania teras dużych dolin.

Wykres nr 4. Położenie stanowisk archeologicznych.

Ilość stanowisk na poszczególnych typach gleb przedstawia wykres nr 5. Największy udział mają gleby torfowe i murszowo-torfowe, na których znajduje się 29 stanowisk (35% wszystkich stanowisk). Ma to związek z położeniem wielu stanowisk w dolinach rzecznych, które na obszarach mezoregionów: Pradolina Wieprza i Tyśmienicy, Wysoczyzna Lubartowska i Równina Parczewska pokryte są glebami torfowymi. Następnie na glebach bielcowych i pseudobielcowych znajduje się 18 stanowisk (21%). Taki duży udział tych gleb ma również związek z dużym ich udziałem na tym terenie. Po 13 stanowisk (15%) znajduje się na glebach piaszczystych oraz brunatnych, wyługowanych i kwaśnych. Na czarnych ziemiach zdegradowanych i ziemiach szarych znajduje się 8 stanowisk (9%). Najmniejsza liczba stanowisk – 4 (5%) jest położona na madach.

Wykres nr 5. Ilość stanowisk na poszczególnych typach gleb.

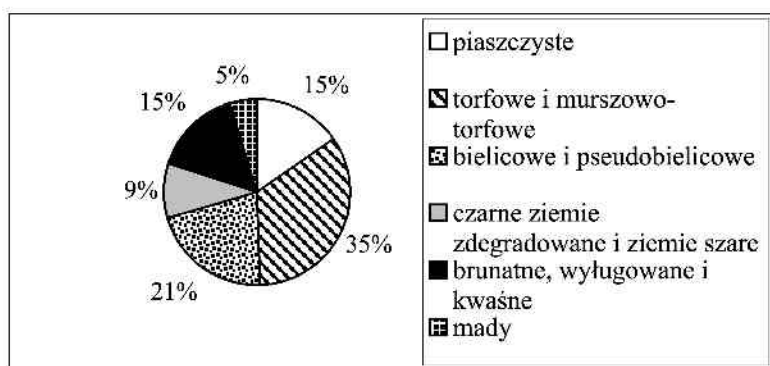

Tabela nr 1. Zestawienie początków miejscowości w świetle źródeł archeologicznych i historycznych.

Miejscowość	Nazwa	Ślady osadnictwa i osady niepewne	Osady	Najwcześniejsza wzmianka pisana
Belcząc	Belczancze	VIII-IX IX-X XI-XIII późne średniowiecze	IX-X X-XIII/XIV XI-XIII	1417
Borki	Borki	–	–	1442 osada zaginęła
Branica Suchowolska	Brencza Brancze	X-XI XII-XIII	XI-XII XI-XIII	1417
Brzeźnica Bychawska	Brzesnicza Brzeźnicza	brak mat. arch.	brak mat. arch.	1427
Czemierniki	Chemiernik Czemernik	wczesne średniowiecze	–	1325

Górka Lubar-towska	Gorka	wczesne średnio-wiecze	–	1439
Jeleń	–	wczesne średnio-wiecze	–	–
Jezioro	Jezyoro	wczesne średnio-wiecze	–	1465
Kolonia Żura-winiec	–	przed X po X XI-XII	–	część wsi Żu-rawiniec
Kuraszew	–	XI-XII	–	część wsi Su-chowola
Kisielówka	–	XI-XII późne średniowie-cze	–	część wsi Bra-nica Suchowól-ska
Kula (alias Zakliczyn)	Kula alias Zakli-czyn	–	–	1442 osada zaginęła
Kulik	Culyky	–	–	1470 osada zaginęła
Leszkowice	Lezskowice Lieskowicze Leschowicze	XIII	–	1317
Lichty	Lythwyn Lychty	brak mat. arch.	brak mat. arch.	1436
Luszawa	Lusawa Luschowa Lywsawa	przed X X-XI XII-XIV	XII-XIV	1444
Niewęgłosz	Nowegłosz Nyewegłosz Neweglossz Antiqua Nyevegłosch	XI-XII XI-XIII XIV XV	X-X X-XII XI-XII	1409
Ostrowik	–	XII-XIII	–	część wsi Sie-mień
Paszki Duże	Paszky Newegłosz Passkynyewegłosch Passky	wczesne średnio-wiecze XIV XV	wczesne średniowiecze	1448
Paszki Małe	Paszky Newegłosz Passkynyewegłosch Passky	wczesne średnio-wiecze XIV XV późne średniowie-cze	XII XII-XIII późne średniowiecze	1448
Skoki	Skoki	VII-IX XI-XII	–	1454
Siemień	Szemyean Schemyan Schemiani	VIII-IX X-XIII/XIV późne średniowie-	–	1417

		cze		
Siemień Kolonia	–	XII-XIII	–	–
Stoczek	Judicis Sthoczek Sthoczek Alexii Stoczek Stoczki Stoczki	wczesne średniowiecze	–	1409
Suchowola	Sucha Wola Wola Świrska Swirsopska Wolya	brak mat. arch.	brak mat. arch.	1431
Świerże	Swirzże Swircze Szwirsze Swyrsov Swyrze Swyrze Antiqua Swyrze	wczesne średniowiecze	–	1409
Świerże-Pszonka	–	XI-XIII	–	1409
Tulniki	Tulniki Tulnyki Thulnik	brak mat. arch.	brak mat. arch.	1409
Wola Belcząca	Wolya Belczancze	–	–	1427 osada zaginęła
Wola Czemiernicka	Wolya Vola Czemyernicka	–	–	1509 osada zaginęła
Wola Tulnicka		VII-IX	–	–
Wólka Siemieńska	Vola Židawa alias Syemyanska Łubka Wirschowska Wolia	VII-IX późne średniowiecze	–	1531
Wólka Zdunkówka	Volka Wola Suchowolia y Zdunkowa	–	–	1563
Wygnanów	Vignanow	brak mat. arch.	brak mat. arch.	1509
Zastocze	–	późne średniowiecze	–	część wsi Suchowola
Zawada	–	po X	–	1864
Zbulitów Mały	Bilithow Zbylthow Sbiluthow Zbylutów	wczesne średniowiecze późne średniowiecze	–	1432

Z danych zawartych w tabeli nr 1 wynika, że na obszarze parafii Czemierniki w średniowieczu istniało pięć miejscowości, które zaginęły. Możliwe, że jedynym śladem po tych miejscowościach są materiały z odkryć powierzchniowych, jednak bez

dokładnych badań nie da się określić czy pochodzą ze wsi już nie istniejących lub innych wsi istniejących obecnie a swoimi początkami sięgającymi średniowiecza. Sześć wsi, które wymieniają piętnasto- i szesnastowieczne źródła pisane, pozbawione są materiałów powierzchniowych. Są to: Brzeźnica Bychawska, Lichy, Tulniki, Suchowola, Wólka Zdunkówka oraz Wygnanów. Ciekawie wygląda sprawa potwierdzenia obecności osady materiałami archeologicznymi. Na terenie sześciu wsi ilość fragmentów ceramiki wskazuje na fakt stałego i długotrwałego zamieszkania na długo przed pierwszą pisemną informacją. W miejscowości Belcząc, wzmiankowanej w 1417 r., ślady osadnictwa występują od VIII-IX w. do późnego średniowiecza, natomiast obecność osady potwierdzona jest materiałem powierzchniowym datowanym na IX-X w. Osada ta była zamieszkała w ciągu X-XIII w. – świadczą o tym kolejne stanowiska z terenów Belcząca. Branica wzmiankowana w 1417 r. jest datowana na XI-XIII w. W przypadku Luszawy obecność materiału archeologicznego wyprzedza datę historyczną 1444 o trzy stulecia. W miejscowości Niewęgłosz jest grodzisko (oznaczone numerem 37) datowane na X-XII w. oraz osady przyrodowe, za jakie można uznać stanowiska 34 datowane na XI-XII w. oraz 38 datowane na X-XI w. Kolejną miejscowością są Paszki, obecnie tworzące dwie wsie: Paszki Małe i Paszki Duże. Pierwsza o nich wzmianka pojawia się w roku 1448, natomiast materiały archeologiczne pochodzą z XII w. Na terenie innych wsi, wchodzących w skład parafii czemiernickiej, wystąpiły tylko ślady osadnictwa.

Z analizy rozmieszczenia stanowisk archeologicznych wynika, że średniowieczne osadnictwo na terenie parafii Czemierniki tworzy kilka wyraźnych skupisk. Wydzielone skupiska stanowisk składają się z kilku punktów określonych jako osady pewne i osady niepewne a także śladów osadnictwa. Zwraca uwagę ich położenie w pobliżu większych lub mniejszych rzek. Takie skupisko tworzy szereg stanowisk, znajdujących się nad rzeką Białką, dopływem Tyśmienicy, położonych na terenie wsi Paszki Duże i Paszki Małe. Nad Piwonią Północną na terenie Branicy Suchowolskiej jest kolejne skupisko punktów osadniczych. Następną grupą stanowisk są stanowiska położone u ujścia Piwonii Północnej do Tyśmienicy, rozmieszczone wokół grodziska w Niewęgłoszu. Nad samą Tyśmienicą i w niezbyt dalekiej od niej odległości (do około 2 km) skupiły się stanowiska we wsi Belcząc. Nad Tyśmienicą, na obszarze miejscowości: Siemień i Wólka Siemieńska mamy kolejną grupę stanowisk. Inna grupa położona jest nad dawnym korytem Wieprza, zwanym obecnie Wieprzysko, na obszarze wsi Luszawa. Na stokach doliny Wieprza w Górce Lubartowskiej położone są dwa stanowiska. Taka sama sytuacja występuje w Kolonii Żurawiniec. Nad rzeczką Piskornicą znajdują się stanowiska, położone na terenie wsi Wola Tulnicka. Same Czemierniki, chociaż zasobne w wodę, oddalone były od większych cieków wodnych, mogących służyć do komunikacji. Na obszarze miejscowości parafialnej odkryto tylko jeden ślad osadniczy, datowany bardzo ogólnie na wczesne średniowiecze. Z obszaru wsi Jeleń, położonej na dużym i płaskim wzgórzu, również pochodzi tylko jeden ślad osadniczy. We wsiach: Świerże-Pszonka i Zawada oraz w osadzie Zastocze, będącej częścią wsi Suchowola, także znaleziono po jednym śladzie osadniczym. Na obszarze wsi Wólka Zdunkówka nie znaleziono żadnych materiałów archeologicznych. Sama wieś powstała najprawdopodobniej około połowy XVI w., o czym może świadczyć

najwcześniejszy zapis pochodzący z 1563 r². Opisane powyżej skupiska stanowisk, świadczą zasiedleniu tych miejsc we wczesnym średniowieczu i tworzeniu się zaplecza dla wsi, które znamy już ze źródeł pisanych. Położenie skupisk nad ciekami wodnymi świadczy o dużej roli rzek w życiu mieszkańców tych osad.

Celem przedstawionej pracy było scharakteryzowanie osadnictwa na terenie parafii Czemierniki na podstawie wyników badań archeologicznych i historycznych. Przybliży ona odpowiedź na pytanie, jak daleko wstecz mogą sięgać początki osady parafialnej i czy w XIII w. na tym obszarze istniały dogodny warunki, by mogła zaistnieć tutaj parafia.

Parafia Czemierniki należy do rzędu kilkunastu najstarszych parafii w archidiecezji lubelskiej, która powstała prawdopodobnie w 1124 r. dla celów misyjnych i wzmocnienia organizacyjnego terenów wschodniego pogranicza. Parafia ta, leżąca w najdalszym na północny wschód skraju archidiecezji, po raz pierwszy pojawia się w 1325 r. w spisach świętopietrza. Z ustaleń księdza J. A. Wadowskiego³ i P. Szafrana⁴ wynika, że w tym okresie istniały dwie parafie Czemierniki. Ustalenie to potwierdza fundamentalne dzieło dla historii osadnictwa, jakim jest *Liber beneficiorum* Jana Długosza⁵. Autor książki wymieniając wsie płacące dziesięcinę kościołowi w Czemiernikach połączył dwie parafie o tej samej nazwie. Jednak bez trudu można przyporządkować wszystkie miejscowości do właściwych parafii. Pozwoliło to określić obszar okręgu parafialnego i tym samym wyznaczyć teren objęty badaniami AZP.

Z dostępnych mi źródeł historycznych, odnoszących się do parafii Czemierniki, wynika fakt istnienia w XV i początkach XVI w. dwudziestu sześciu miejscowości, z których pięć to osady zaginione. Za najstarsze miejscowości w świetle źródeł pisanych uchodzą: Leszkowice (1317 r.) i Czemierniki (1325 r.). Pozostałych 20 wsi pochodzi z XV w., trzy z pierwszej połowy XVI w. i jedna z połowy XVI w.

Badania archeologiczne potwierdzają istnienie szesnastu miejscowości znanych ze źródeł pisanych. Materiał powierzchniowy datowany na okres średniowiecza znaleziono na obszarze siedmiu wsi, które powstały już w czasach nowożytnych. Materiały archeologiczne pozwalają ustalić początki tych miejscowości znacznie wcześniej niż źródła pisane. Stanowiska archeologiczne występowały na badanych obszarze w sposób „wyspowy”. Koncentracja stanowisk umożliwiła wydzielenie sześciu skupisk stanowisk, które tworzyły zaplecze późniejszych wsi. Skupiska te nieprzypadkowo były położone na cyplach w dolinach Wieprza i Tyśmienicy oraz ich dopływów. Powolny wzrost liczby punktów osadniczych rozpoczął się w VII w. W X wieku zaczął on gwałtownie wzrastać, aż do osiągnięcia maksimum w XII w. W wiekach XIV i XV nastąpił gwałtowny spadek liczby punktów osadniczych. Zastanawiając się nad dynamiką rozwoju osadnictwa na terenie parafii Czemierniki, można wysunąć kilka przypuszczeń. Wzrost osadnictwa od X w. związany był przypusz-

² A. Sochacka., R. Szczygieł, S. Wojciechowski, *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*, [w] *Dzieje Lubelszczyzny t. IV*, red. K. Myśliwski, Warszawa 1986.

³ J. A. Wadowski, *Kościoły w Lublinie i diecezji lubelskiej* (rękopis).

⁴ P. Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958.

⁵ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1 i t. 2, [w] *Opera Omnia Joannis Dlugossi*, t. VIII I t. IX, wyd. L. Łętowski, Kraków 1863-1864.

czalnie z powstaniem grodu w Niewęgłoszu, który strzegł szlaku komunikacyjnego, jakim była Tyśmienica i wschodnich granic państwa piastowskiego. Największa aktywność osadnicza, przypadająca na XII w., może z kolei wiązać się z bliskim sąsiedztwem posiadłości biskupstwa płockiego w Kocku. Kock w tym czasie nie był osadą zagubioną wśród bagien i lasów, ale prężnie rozwijającym się ośrodkiem gospodarczym⁶. Bliskie sąsiedztwo i położenie Kocka nad Tyśmienicą mogły sprzyjać tak wyraźnemu wzrostowi osadnictwa na obszarze parafii Czemierniki. Tak dobrze rozwijające się osadnictwo uległo zahamowaniu w XIV w. Może mieć to związek z ogólną tendencją przenoszenia się osadnictwa z dolin rzecznych na tereny wyżej położone, która nasila się od połowy XIII w. Masowe przenoszenie się osadnictwa na tereny wysoczyznowe może wskazywać nie tylko na zbytne nawodnienie dolin rzecznych, ale również na polepszenie warunków uprawy roli na obszarach wysoczyznowych⁷. Inną przyczyną spadku ilości punktów osadniczych może być położenie wsi późnośredniowiecznych w tym samym miejscu co istniejące obecnie i brak znalezisk archeologicznych.

Praca ta jest pierwszą dotyczącą osadnictwa na terenie średniowiecznej parafii Czemierniki. Nie wyczerpuje ona wszystkich zagadnień. Z powodu braku szczegółowych studiów historycznych oraz badań wykopaliskowych, nie można rozstrzygnąć wielu ciekawych zagadnień związanych z przeszłością parafii Czemierniki. Być może badania archeologiczne prowadzone przy kościele parafialnym w Czemiernikach pozwoliłyby na odkrycie relikwów starszego drewnianego kościoła oraz na ustalenie najwcześniejszych początków tej osady. Na terenie wsi Leszkowice, która pochodzi z początku XIV wieku, również nie odkryto w trakcie badań AZP materiałów średniowiecznych. Proponowałbym podjęcie tam weryfikacji badań powierzchniowych w celu lokalizacji tej wsi. Interesujące wyniki mogą przynieść wykopaliska na terenie wsi: Bełcząc, Paszki Duże, Paszki Małe oraz Branica Suchowska, gdzie znaleziono dużo materiału powierzchniowego, świadczącego o istnieniu we wczesnym średniowieczu tych wsi.

⁶ H. Mierzwiński, *Dzieje Kocka do roku 1939*, Warszawa 1990, s. 16-25; R. Niedzwiedek, A. Rozwałka, *Osadnictwo Kocka i okolic w pradziejach i średniowieczu* [w] *Studia z dziejów Kocka*, red. R. Szczygieł, Lublin 2003, s. 9-32.

⁷ T. Dunin-Wąsowicz, *Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin rzecznych na niżu środkowo-europejskim w XII wieku*, Wrocław 1974, s. 136-138.